

”הורות במעבר” - תרבות, זמן ומקום

פטריסיה שוורצר¹

רות ברומיגר²

ד”ר מיכאל קיפניס³

מבוא

החיים המודרניים לא מאפשרים לנו להתחמק מהמפגש הבין-תרבותי. העולם הוא ”כפר גלובלי”, לא עוד ”חוות נידחות” ”אחוזות מבודדות” או ”איים בודדים”. כולנו, בלי יוצא מן הכלל, משפיעים על התהליך הגלובלי שמתרחש בחברה האנושית ומושפעים ממנו, תהליך של מפגש בין עמים, חברות, תרבויות, קהילות ואנשים. אתה עולה חדש? אתה עומד בפני תהליך משברי לא פשוט, בדרכך להכיר את החברה החדשה ולהסתגל אליה.

את ותיקה? דור שלישי בישראל? ומה עם השכן החדש שלך שאינו מבין מילה בעברית? איך את מרגישה כשאת בבית החולים, ואינך מבינה את שפתן של האחיות, שמחציתן מדברות בשפה לא מוכרת, מוזר לא?

אתם זוג צעיר ורוצים להתחתן? עד כמה מכיר כל אחד מכם את משפחתו של האחר? כיצד יוצרים קשר עם המשפחה השנייה? איך חוגגים (אם בכלל!) את החגים ביחד? מהן תפיסות התרבות ומהם הערכים במשפחה שעוד מעט תהפוך להיות חלק מחייכם?

הקצה האחד על הרצף שינוי-שימור נמצאת הגישה הגורסת שבני האדם ”עומדים” והעולם סביבם הוא שמשנתנה, זוהי גישה לא רלוונטית לימינו. האמת היא אחרת – אם אנו לא זזים, לא משתנים, לא מתעדכנים- אנו מתיישנים והופכים להיות כקופסת שימורים שפג תוקפה..

הקצה האחר על הרצף הוא אימוץ גמישות רבה (מדל) הגורמת לאיבוד הזהות האישית, הלאומית והתרבותית, ועלולה להפוך אותנו למי שממהרים לרצות אחרים ולוותר על חשיבה אסרטיבית בנוגע לשאלה מהותית: ”מי אני בעצם בעולם הזה?”.

היכן שביל הזהב בין שינוי ושימור, בין עצמי לאחר, בין יחיד במינו לבין אוניברסאלי?

בזמן כתיבת המאמר מדברים מנהיגי אירופה על קריסת המדיניות של רב-תרבותיות.

בצרפת ובאנגליה, בגרמניה ובהולנד דנים מנהיגים ופוליטיקאים, אנשי תקשורת ופשוטי עם בסוגיה הבערת של לאומיות לעומת ”הכפר הגלובלי”, שמירת מסורת לאומית, לוקאלית מול ”קו ייצור של תרבות אוניברסאלית.

נראה לנו שזו השעה לעוסקים בחינוך ובהנחיית הורים לקדם ערכים פלורליסטיים חינוכיים של קבלת האחר, ולפתח גישה רגישת תרבות ופלורליזם רב-תרבותי.

1. פטריסיה שוורצר- מנחת קבוצות הורים ומשפחות במעבר תרבותי.

2 רות ברומיגר - מנחת קבוצות הורים במעבר תרבותי ומורה לילדים עולים

3 ד”ר מיכאל קיפניס- ראש מרכז ”מאיה” ומנחה הורים ומשפחות במעבר תרבותי

במאמר זה ברצוננו לחשוף בפני מי שעוסקים בהגירה, בקליטה וביצירת דיאלוג בין-תרבותי, את תכנית "על הגשר", אחת מתכניות הדגל של מרכז "מאיה".

בשמונה השנים האחרונות אנחנו עוסקות בהנחיית תכנית "על הגשר" ובפיתוח מודלים לסדנאות המיועדות להורים ומשפחות, לקולטים ונקלטים ולאנשי חינוך וקהילה.

את ההשראה לעשייה שלנו קיבלנו מד"ר גרסיאלה ספקטור-ביתן, שהדריכה אותנו במסגרת הפיתוח הראשוני של מודל "על הגשר". היום מופעלת התכנית במסגרת הכשרת מנחי הורים במרכז "מאיה" ובתכניות השתלמות לאנשי מקצוע ולקהלים מגוונים אחרים.

בשלוש השנים האחרונות נוצר שיתוף פעולה אינטנסיבי בין פטריסיה שוורצר, רות ברומיגר וד"ר מיכאל קיפניס, ראש מרכז מאיה ומנחה הורים ומשפחה. תוצרי העבודה המשותפת התגבשו וכתבו בספר "כולנו על הגשר - מהלם תרבות לשיח רב-תרבותי", המיועד למנחי קבוצות, לעובדי קליטה ולאנשי חינוך. הספר כולל, מלבד תכנים מקצועיים, גם חוויות וספורים אישיים של משתתפי הסדנאות והמחברים.

מאמר זה הוא חשיפה ראשונה של הספר ותכניו. נציג כאן את הרציונאל העומד בבסיס התכנית "על הגשר", נמנה את מטרותיה ונדגים את הפן המתודי-מעשי שלה.

"על הגשר" – תכנית לעיבוד הלם תרבות

בשמונה השנים האחרונות נערכות ברחבי הארץ סדנאות רב תרבותיות בהן נפגשים מאות אנשים מאוכלוסיות מגוונות: עולים מקהילות שונות, אנשי חינוך, פעילים קהילתיים, ילדים, בני נוער, צעירים ומבוגרים. אחרי שמונה שנות ניסיון בעבודה עם התוכנית אנו יודעים שלמרות הבדלי מין, גיל, ארץ מוצא, תרבות או השכלה, קיים בין המשתתפים מכנה משותף ברור - כולם "עולים" וכולם עוברים תהליך של "הלם תרבות".

בעקבות הניסיון הרב שצברנו בהפעלת התכנית במסגרות השונות (באקדמיה במערכות השתלמות לאנשי חינוך וקהילה, בקרב מובילי תרבות ואנשי מקצוע בתחום הבריאות, פעילים של ארגוני העולים, עולים חדשים וותיקים) הגענו לתובנות ולמסקנות מעניינות בתחום "רב תרבותיות וקליטת העלייה".

• העולים שעלו לארץ לפני שנים הופכים מהר מאוד להיות "קולטים" ומצטרפים לילידי הארץ - ה"צברים"! במדינה, קולטת עלייה קשה להצביע היום על משהו, שנשאר בצד, שלא נמצא באחד מהקצוות של הגשר!

• ידוע לכל שעלייה, קליטה והגירה הינם תהליכים שמלווים במשברים רבים. מאחר שישראל היא חברת מהגרים ("עולים חדשים"), חלק מאזרחיה נמצאים, בזמן זה או אחר, במצבי משבר הנובעים מהמפגש עם "האחר", עם הלא מוכר והלא ידוע. מצבים משבריים אלה מחייבים, ברמה הלאומית, קביעת מדיניות ופיתוח אסטרטגיות מקצועיות יעילות להתמודדות עם התופעה; וברמה האישית הקניית ידע ומיומנויות חברתיות-תרבותיות שיעזור לעולים להשתלב ביעילות בארץ

• קולטים ונקלטים כאחד מתמודדים עם חוויית הלם התרבות והגדרת הזהות, עם רכישת שפה חדשה ולמידת ערכים משותפים. כולנו עומדים מול הדילמות של שימור מול שינוי, ורצוי מול מצוי, והן הקולטים והן הנקלטים נמצאים, בנקודות שונות "על הגשר" – גשר המחבר בין ארץ המוצא לארץ החדשה, בין תרבות **ארץ המוצא לבין התרבות החדשה, בין העבר וההווה, בין חלום למציאות, בין הצפוי למצוי, ונעים הלוך ושוב על הגשר במשך כל חייו.

שני קצוות לגשר – ארץ המוצא ומדינת ישראל.
שני קצוות לגשר – עולים וילידי הארץ.
שני קצוות לגשר – ילדים עולים חדשים וילדים "דור שני" לעולים- וילדים ילידי הארץ
שני קצוות לגשר – המשפחה שנשארה "שם", והמשפחה שעלתה לארץ.
שני קצוות לגשר – הקולט והנקלט.

תוכנית "על הגשר"

התוכנית עונה על הצורך הלאומי בקידום משפחות העולים ובשילובן בחברה דמוקרטית מודרנית השואפת לרב-תרבותיות, ועל הצורך האישי-משפחתי להשתלבות מעצימה בחברה הישראלית.

קהל היעד

- עולים חדשים וותיקים
- תושבים חוזרים
- קולטים
- מורים בחדרי מורים
- צוותים מקצועיים בתחום מדעי ההתנהגות, אנשי מקצוע בתחומי הגישור ועבודה סוציאלית
- ציבור עובדים במשרדי ממשלה ובמוסדות ציבור וקהילה

צירים מרכזיים

- הלם תרבות
- זהות ורב תרבותית
- השפה כמחסום
- תפיסת עולם
- המשבר כהזדמנות

מטרות התוכנית

- להקנות ידע על הלם תרבות .
- לחשוף את המשתתפים, הקולטים והנקלטים, לראייה רגישת תרבות ולעודד שיח הורי-תרבותי-חינוכי
- לחזק את הדיאלוג בין הקולט והנקלט
- לתת כלים להתמודדות עם חוויות ההלם של המשתתפים.
- לעודד שילוב של תרבויות- תוך כדי שימור תרבות המוצא
- לתמוך בהורים עולים בתפקידם ההורי ולחזק את המודעות של ההורים לתפקידם המכריע
 - בתהליך הקליטה וההסתגלות של ילדיהם
- לתת במה להצלחות של קולטים ונקלטים בתהליכי הקליטה של הורים עולים בתהליך המעבר התרבותי בו הם נמצאים.
- ליצור "רשת ביטחון" קבוצתית להורים עולים שתסייע להם לצאת מבידודותם .

הפן המתודולוגי

- עבודה קבוצתית בגישה של פסיכולוגיה הומניסטית
- עבודה על פי תוכנית מודולארית המותאמת לצרכי הקבוצה.
- שפת ההנחיה: עברית או שפת האם של קבוצת העולים.

ההשתתפות בעבודה הקבוצתית שאנו מציעים מאפשרת לחוות מפגש אמיתי של כל אחד עם עצמו ועם האחר, להכיר ערכים אחרים, התנהגויות שונות, קודים תרבותיים שונים ותפיסות עולם אשר לעתים נראות "מוזרות".

"אנשים שגדלו בתרבויות שונות רואים את המציאות דרך "עדשות" שונות: המפגש שלהם הוא מפגש של "מובן מאליו" אחד עם "מובן מאליו" אחר, השונה ממנו... השוני הינו קרקע פורייה לאי-הבנות עד כדי נתק", כותבות ד"ר ריטה סבר ויעל גור מאוניברסיטה העברית בירושלים (ר.סבר וגור יעל 2001).

ההתנסות בתכנית "על הגשר" מחדדת את הרגישות לתרבות האחרת ועוזרת להפוך את המפגש בין התרבויות לדיאלוג. המפגשים הקבוצתיים והתרגילים הרבים מעודדים פתיחות, גמישות וקבלת האחר, ומכוונים לשיפור התקשורת הבינאישית והבין-תרבותית. אנו מאמינים שאפשר להגיע למטרות אלה באמצעות עבודה על מודעות עצמית ועל חיזוק הזהות האישית, הלאומית והתרבותית, ובאמצעות זיהוי עמדות, דעות ואמונות ובחינתן בעין ביקורתית ומנקודות מבט שונות. התהליך שעוברים המשתתפים אינו פשוט והוא כרוך בחוויה רגשית הנוגעת בעברם של האנשים ובקשיי ההווה שלהם, ומעמתת אותם עם ציפיותיהם לעתיד ועם נכונותם לשלב בחייהם אלמנטים חשובים משתי התרבויות בהן הם חיים.

"מי אני?" - שאלת מפתח

אילו הטרגדיה של שקספיר הייתה נכתבת היום, המלט היה צריך להחליף את השאלה הקלאסית שלו. במקום "להיות או לא להיות" - "מי להיות?"

הדבר הטבעי ביותר, בעינינו, הוא להתייחס בתחילת התהליך לשאלת "מי אני?" מבחינת הזהות "זהות" הינה מונח סוציולוגי ופסיכולוגי המתאר איך תופס האדם את עצמו ואיך תופסת אותו החברה.

העלייה מחוללת שינויים רבים באקולוגיה של העצמי ולכן היא משפיעה על זהותו. כבני אדם אנו שואלים את עצמנו מי אנחנו, אנו מחפשים משמעות ולא מקריות.

על פי התפיסה הפוסט-מודרנית האדם מורכב מיותר מזהות אחת, לכן ההגדרה של "מי אנחנו" אינה פשוטה.

כיום מדברים על זהויות מרובות ועל חוסר הרמוניה ביניהן, ומותר לאדם להיות יותר מדבר אחד. ריבוי הזהויות נותן לגיטימציה להתלבטויות, "לנישות", "ל'אולי", למתחים שמלווים את עמידתנו מול המציאות החדשה ומול הגדרות חד משמעיות.

זהותו של אדם היא מכלול של היבטים פסיכולוגיים, סוציולוגיים, אנתרופולוגיים ותרבותיים. בני אדם הם יצורים חברתיים, ויש לנו צורך בהשתייכות חברתית, דתית, לאומית, משפחתית וקהילתית. השתייכויות אלה מאפשרות לנו להרגיש טוב יותר, בריאים יותר, שמחים ויעילים.

כשאנו שואלים את עצמנו "מי אני?", אנו פוגשים מציאות חיצונית ועולם פנימי שמוכתב על ידי המציאות.

כאמור, זהות היא הדרך בה תופס האדם את עצמו, והיא כוללת מרכיבים כמו: מראה חיצוני, מצב פיזיולוגי, הגדרה מינית, שייכות תרבותית ולאומית, עמדות ותפיסות, ערכים ואמונות. זה הדפוס התפיסתי החזק ביותר שיש לאדם על עצמו ועל המצב סביבו. דפוס זה קובע את סוג תגובות שלו לגירויים חיצוניים, את היכולות וההתנהגויות שלו ואת תפיסתו את חייו כמאושרים או טרגיים. לזהות העצמית יש תפקידים חשובים בחיי אדם. הפסיכולוג הבריטי רוברט ברנס (Burns, 1982), מונה את הפונקציות של הזהות העצמית:

1) התפיסה העצמית קובעת את הפרשנות של הפרט למציאות ולחיו. לבני אדם יש נטייה חזקה לפרש את ניסיונם האישי על פי תפיסת העצמי שלהם. הזהות משמשת כסוג של פריזמה שדרכה מפרש אדם את המציאות. אדם אשר רואה את עצמו כ"ביש מזל", עשוי להסביר את הצלחתו כנס, כמתנה מהשמים; ומי שרגיל להתייחס לעצמו כאל "כל יכול" יפרש את הכישלון שלו כ"שערורייה", "גזר דין לא מוצדק".

התפיסה העצמית עוזרת לאדם להחליט אם הוא כותב לעצמו את תסריט חייו, או שהוא נגרר אחרי מי שמחליטים בשבילו..

2) התפיסה העצמית היא המקור לציפיות של האדם מעצמו ומסביבתו. היא משפיעה על התחזית של האדם לגבי מה צריך לקרות לו בהתאם לכך, תפיסה עצמית בנויה על הצלחה או כישלון: "אני כרגיל נכשל" או "אני מצליח". תפיסה זו מאפשרת לו לחזות את תגובתו: פחד, בכי, שלוה. תפיסה עצמית הופכת לנבואה שמגשימה את עצמה

כאשר אדם בונה את הזהות העצמית שלו הוא עונה על שאלות מהותיות:

מי אני? (תפקיד, סטאטוס, לאום, מגדר).

איזה מין אדם אני? (מראה חיצוני, תכונות פיזיולוגיות ותכונות אופי).

מה אני רוצה מעצמי, מהחיים ומהסביבה? (ערכים, מוטיבציה, רצונות, צרכים, אינטרסים)..

מה אני יכול? (תפיסת יכולת, תחושת ביטחון עצמי).

מהם הדברים החומריים שברשותי ומהם הערכים הרוחניים שמכוונים את חיי?

אנו רואים את הזהות כתפיסה עצמית שיש בה רבדים רבים (רובד אישי, לאומי, תרבותי, מקצועי, פוליטי, תפקודי) והיא משתנה בזמן ובמקום, נבנית ומתפתחת לאורך כל החיים. האדם המודרני הוא מכלול רב-תרבותי. ומכאן משתמע "שוני" נמצא לא כקטגוריה חיצונית, כמפגש עם הסובייקט אחר, אלה גם כדיאלוג פנימי של אדם עם עצמו. מעבר תרבותי הצטרפות לחברה אחרת, אלה מגבירים את עוצמת ה"בלבול", את ההרגשה של "איבוד הצפון" ואת קושי לתפקד במציאות החדשה.

הורות ישראלית – הורות רב תרבותית

סוגיית הזהות במעבר התרבותי מביאה אותנו להתייחסות לזהות ההורית ולתפקיד של ההורה- העולה בתהליכי העלייה והקליטה.

כאשר עלינו לארץ הרגשנו על בשרנו את עוצמת החיפוש הזה אחרי הזהות העצמית, ושלושתנו המשכנו ושאלנו את עצמנו "מי אני" גם ביחס לתפקיד הכל כך טבעי לאדם – התפקיד ההורי.

החוויות האישיות הן שהובילו אותנו לעסוק בהורות ישראלית ורב תרבותית; אך מעבר לכך ידענו שהתופעות שחוונו הן אוניברסאליות ומאפיינות הורים-מהגרים בכל מדינה.

ד"ר גרסיאלה ספקטור מתארת את ההלם והבלבול בו שרויים הורים-עולים או מהגרים בבואם לתפקד כהורים בחברה חדשה ובחברה הישראלית במיוחד.

"אחד התפקודים החשובים ביותר שנפגע כתוצאה מהלם התרבות, הוא תפקודם של העולים כהורים. מאז העלייה ההמונית שלאחר קום המדינה, ועד לפני זמן לא רב, הייתה מדיניות הקליטה של ישראל מבוססת על גישת "כור ההיתוך", לפיה אמורים היו העולים לזנוח את תרבותם המקורית- שהכתיבה את הרגלי ההורות שלהם / דרך תפקודם ההורי ולסגל לעצמם במהירות את הנורמות התרבותיות - המשפחתיות של החברה החדשה. עד היום החברה הישראלית עדה למשברים עמוקים בתפקוד ההורי בקרב העולים החדשים. ההתעלמות מהאפקט המבלבל של "הערפל שעל פני הגשר" והיעדר מודעות ורגישות לקשיים המאפיינים מעבר תרבותי, גובים מחיר כבד המתבטא בשסע אתני, בתחושות של התמרמרות ואפליה המלוות עדיין חלק ניכר מילדי העולים של שנות החמישים, וכן בהוצאות אדירות הקשורות למפעל הטיפול כולו. נראה אפוא, כי השקעת מאמצים במבוגרים כדאית ביותר. סיוע בעיבוד הלם התרבות ובשיקום המסוגלות ההורית מחזקים את ההורים ומאפשרים להם לחזור ולהיות מקור תמיכה לילדיהם" (ספקטור, 2007)

גב' רינה כהן – ראש תחום הורים בשפ"י במשרד החינוך, אישה שהקדישה עשרות שנים מחייה לפיתוח נושאים הקשורים להורים ומשפחה, כותבת: **"תפקידם של ההורים... לקשור את הילד בשלושה קשרים – לעצמו, לעולם בו הוא חי ולשרשרת הדורות."** (כהן, 2009)

נשאלת השאלה- איך הורה-עולה יכול להתמודד עם המשימה הזאת?

"לחבר את הילד לעצמו" - מהרגע שעלה לארץ נמצא בסביבה חדשה וזה משפיע על זהותו האישית, האזרחית, התרבותית והלאומית. כדי להבהיר את הזהות העצמית צריך, לפחות ברמה המסוימת, לדעת לענות על שאלות כמו מי אני? האם אני יהודי-ישראלי / רוסי-ישראלי / יהודי דובר רוסית / או ישראלי? ולהיות מסוגל לתת הגדרה ברורה ומספקת לסוגיה, שלא כל ישראלי - צבר או ותיק- יודע להתמודד איתה, מה זה אומר להיות ישראלי.

נתייחס לחיבור השני שמצופה מהורה-עולה לעשות: **"לחבר את הילד לעולם בו הוא חי"** - העולם החדש הוא אחר, לא מוכר, זר, לא תמיד ידידותי, משונה, לפעמים - חסר היגיון וחמלה, לא מקבל ואטום...

אותה בעיה קיימת ביחס למורשת הרוחנית, למסורת, **"לשרשרת הדורות"** - מה לשמר ומה לשנות, מה עדיין "שלי", מה רלוונטי ואותנטי, ומה, בזמן העלייה, איבד את ערכו, והפך להיות לא אקטואלי, סמל של האתמול?

הרעיון המרכזי של עבודה עם הורים-עולים הוא ההכרה בכך שהורים-עולים הם אנשים בעלי צרכים אוניברסאליים להתפתחות אישית והורית, אנשים המצויים בחיפוש אחרי משמעות וערכים תרבותיים בחברה החדשה. עקרון נוסף שחשוב להנחיל הוא שחזוק ההורה כראש משפחה וכאדם משפיע, הוא השקעה ישירה בהצלחת המשפחה כיחידה נקלטת ובתפקוד ההורי שלו. בגלל חשיבותו המכרעת של הנושא, אנו מקדישים בספר פרק מיוחד לתהליך ההעצמה של ההורה- העולה כמנהיג במשפחה.

ובתכנית "על הגשר", במקביל ל בירור וליבון נושא הזהות האישית, הלאומית והתרבותית, של כל אחד מהמשתתפים, הוא בדיקת "הזהות שלי כהורה-עולה".

הייחודיות של הסדנאות "על הגשר" בתחום זה מתבטאת בשילוב של הקניית ידע על הצרכים המיוחדים של הורים-עולים ועל תהליכי שינוי של ההורות בתרבות החדשה, עם יצירת קשרים ושותפויות במסגרת הקבוצה במטרה לחזק את תחושת השייכות החדשה שלהם ולשפר את חיי המשפחה שלהם בישראל.

אחד התרגילים בקבוצת ההורים משתמש במטפורה הידועה "תרמיל לדרך" לתיאור ניסיון החיים של ההורה, הכלים וכישורי החיים שלו.

אנו מביאים את התרגיל כדוגמה לפעילות סדנאית.

אחרי התרגיל יובאו תגובות אותנטיות של ההורים- בעקבות הפעולה והתייחסותם לחוויה.

"התרמיל ההורי שלי"

חומרים

✓ תרמילים בסגנונות שונים

✓ מפה חד-פעמית כדי להניח עליה את התרמילים

מהלך התרגיל

א. המנחה יזמין את המשתתפים לבחור תרמיל ולהכניס לתוכו (באופן וירטואלי) את הדברים ש"עושים להם טוב" בהורות שלהם בישראל, ובמיוחד בתקופה הראשונה שלהם בארץ.

ב. המנחה יאמר: "חשבו על משהו נעים, טוב, שבו הצלחתם, בתהליך העלייה/הקליטה, כהורים".

ג. חברי הקבוצה יבחרו את תרמיליהם וישתפו את הקבוצה בבחירתם.

הצעה לשאלות מנחות

מהו גודל התרמיל שבחרת? מדוע בחרת בגודל זה?

האם נוח לך עם התרמיל שהכנת?

האם אתה מוכן לקחת בתרמיל גם סוגיות, התלבטויות, דברים קשים?

האם אתה נושא את התרמיל על הגב או ביד?

האם אתה מחזיק אותו בשתי ידיים, ביד אחת או נושא אותו על הגב?

האם התרמיל כבד?

מה יש בתרמיל?

מהדברים שיש לך בתרמיל, מה עוזר לך בהורות שלך?

האם אתה מרגיש הצלחה בהורות שלך כאן בארץ? אם כן, מה גרם לך להצלחה?

האם יש בתרמיל מקום לדברים נוספים?

האם אתה רוצה להכניס/להוציא משהו?

מה הבאת "משם" כהורה?

אם היית מבקש מילדיך שיעזרו לך, אילו דברים, לדעתך, הם היו מוסיפים לתרמיל או מוציאים ממנו?

דמייך לך תרמיל אידיאלי. עכשיו נסה לחשוב מהו הפער בין התרמיל האידיאלי לבין התרמיל המציאותי שלך?

אם קיים פער, איך אפשר, לדעתך, לצמצם אותו?

האם אתה רוצה להשאיל מחבר בקבוצה משהו שנחוץ לך ושאיך לך?

ומה אמרו המשתתפים ?

- התרמיל שלי הוא גדול, קצת מבולגן, מלא פתקים הכתובים בכתב יד. יש בו מספרי טלפון, כתובות, שמות, יש לי מילון כיס קטן, אני לוקח אותו על הזרוע כדי שאוכל לפתוח אותו בקלות.
- התרמיל שלי קטן, הוא מלא כיסים, ועכשיו, במחשבה שנייה, יש לי את כיס התרבות שלי והוא סגור, יש לי את כיס התרבות החדשה והוא פתוח, יש לי כיס מלא שאלות.
- בארנק יש לי תמונות הילדים שלי, ובכיס הקדמי יש לי מפתחות שיעזרו לי לפתוח דלתות חדשות - דלתות גמישות, דלתות ההשתלבות...
- אני לוקח בתרמיל שלי את הערכים בהם גדלתי, את הגעגועים, את הילדים.
- אני לוקחת אותו על הגב, הוא כבד לי מאוד, לא תמיד מוצאת מקום להניח אותו...
- מצחיק לחשוב על "תרמיל ההורה"! בתרמיל שלי יש מקום "לגבולות" ששם היו לי ברורים מאוד, ופה אני כל הזמן מתלבט...
- עליתי לארץ לבד, ישר לפנימייה. גדלתי ללא דמות הורית, לא היה לי פשוט, אבל שרדתי, הלכתי לפי האינטואיציה שלי. היום, כהורה לשלושה ילדים, כל הזמן אני מתלבט בין הנכון והלא נכון, לא ממש מבין את משמעות המילה "גבול". ילדיי לא מתייחסים אליי באותו "הכבוד" שאני התייחסתי להורים שלי באתיופיה.
- אני אימא "מוסקבאית", במוסקבה נולדו לי שלושה ילדים וידעתי היטב מה טוב לילדים שלי, ולהם היה ברור שקודם כול הצטיינות בלימודים. בארץ נולד לי הבן הרביעי, וקשה לי מאוד אתו, הוא לא אוהב ללמוד, מחובר למחשב רוב הזמן, הוא לא מבין אותי ואני לא מבינה אותו, מה לא ברור במסר? האם זאת תופעה של הדור החדש? האם זה עניין תרבותי?
- בתרמיל שלי: אני חייבת להכיר את החברים של בני, אני חייבת לדעת איפה הוא נמצא, "כבוד הוא ערך עליון", "תודה ובבקשה" - אסור לשכוח אותן, קודם שיעורים ואחר כך בילויים, כשאני אומרת "לא", אין על מה להתווכח...
- בתרמיל שלו (של בני): "למה"? - הוא אלוף התשובות. "אחר כך" נראה לו כשם נרדף ל"עכשיו", "רק את לא"... הוא כלי סחיטה מקסים. הייתי רוצה לשלב בין שני התרמילים. האם זה אפשרי?
- תרמיל ההורות שלי מלא דרכים "למשא ומתן".
- תרמיל ההורה שלי מלא זיכרונות מהעבר, כשהייתי צעיר, והסעזורים לי להבין את הילדים שלי היום, למרות שלא גדלתי כאן.

דיונים, תרגילים, חוויות וזיכרונות בונים למשתתף את התשתית הרעיונית של ההורות הישראלית החדשה שלו. ביחד אנחנו מתחילים להבין:

- שהורות מלווה בעליות ומורדות ובאתגרים רבים. "הורות רכה", "הורות מגויסת", עלייה והגירה ומעבר בין תרבותי מהווים אתגר למשפחה כולה המתמודדת עם המרחב החדש, זה שנע בין ישן לחדש, בין שינוי לשימור.
- שהורות הינה תפקיד תלוי זמן ומקום הורים- עולים לא מתחילים מאפס, הם לוקחים מהעבר, לא רק מזוודות ותמונות, אלא גם הצלחות וערכים, הישגים, יחסים, שפה, שירים, ספרים, נופים, סיפורים... זיכרונות.

- שלהורות יש הרבה פנים ושפות. הורות "רוסית", "הורות ארגנטינאית", או "הורות אתיופית" הן לא טובות יותר ולא גרועות יותר מהורות "ישראלית". "הורות עולה" היא פשוט הורות קצת אחרת.
 - שיחסים טובים בין בני זוג מחזקים את המשפחה.
 - שהמשפחה היא הבסיס עליו בנויה החברה ועל כן משפחות מתפקדות וחזקות מעצימות את הקהילה ואת החברה כולה.
 - שהורות היא הקו העובר מן העבר אל העתיד דרך ההווה, כאשר בראש החץ עומד "ההורה-המנהיג".
- מפגישה לפגישה גוברת הפתיחות בין המשתתפים והיא "פותחת את הדיבור" על החוויה ההורית שלהם בישראל.

וכך הם אומרים

- אני לא יכול להתרגל למנטאליות. בני נולד בארץ ולפעמים יש לנו תקלות בתקשורת.
- קשה לי להבין למה כל כך קשה לי? איפה אני טועה?
- אני שואל את עצמי: זה אופייני לגיל או לעובדה שהוא נולד בתרבות אחרת?
- אצלי ברור מאוד, אני ההורה והוא בני, לא קל לי להתמודד עם התרבות החדשה אבל ברור לי שלא אוותר על הערכים שלי.
- אני משתדל לשלב בין העקרונות שלי והמציאות החדשה
- פה אני מוותר בקלות, שם הייתי יותר נוקשה
- בני דור ראשון בארץ ועל אף שבבית אנו מדברים רוסית, פעם בשבוע הוא לומד רוסית עם מורה פרטית
- מה עושים כשהבן בא ואומר: אתם היחידים שלא מרשים, כולם הולכים ורק אני לא!
- בני יודע שאסור לו להתייחס למורה בחוסר כבוד אפילו אם הוא צודק.
- אני תושבת חוזרת, ילדיי נולדו בארצות הברית ואני אמרתי לבתי: אל תהיי פראיירית
- נולדתי במדינה בה רוב השנים המשטר היה צבאי, לכן חונכתי על השתיקה. לא להביע את דעתי, לא להתערב, לקבל את חוקי המשחק כמו שהם, אחרי 23 שנים של שלטון דמוקרטי חוקי המשחק השתנו, הילדים שלי חונכו במסגרת אחרת לגמרי בה מקובל להביע דעה או עמדה, כאן ההתערבות חיונית והשתיקה היא סימן לחולשה. לא פעם מצאתי את עצמי בצומת, מתלבטת בין שני העולמות.
- לא אוהבת להיכשל כהורה! נקודה!.
- כשעליתי לארץ הייתי רווקה. הכל היה חדש. פתחתי פרק חדש בספר חיי בו השילוב בין המוכר והחדש היה נחוץ כדי להתאים את עצמי למציאות החדשה ולהרגיש שייכות. היום אני נשואה לישראל, ילדיי נולדו בארץ ואני לא רוצה "להחביא תחת השטיח את שורשיי", את הערכים עליהם גדלתי כילדה, ולכן קשה לי לשמוע: "עזבי אימא בישראל זה אחרת".

דוגמא נוספת לתרגיל שמטרתו לאפשר למשתתפים להביע את רגשותיהם לגבי לגבי התיפקוד ההורי שלהם בתרבות החדשה.

"דייג משפחתי"

חומרים

- כרטיסיות שעל כל אחת מהן רשום משפט אחד
- שולחן גדול
- כיסא לכל משתתף
- **דוגמאות למשפטים הרשומים על הכרטיסיות**
- העלייה טובה לילד כי...
- הדבר הכי טוב שנתתי לילד שלי הוא...
- מה שעושה מהילד בן אדם הוא החינוך!
- זה תענוג גדול להורה לחנך את הילד על פי הערכים של המשפחה!
- העיקר שלא יהיו בבית מריבות וצעקות, שיהיה שקט!
- אני חושב שמגיע לילד שיאהבו אותו-בתנאי ש...
- הרביצו לך? תחזיר!
- תקשיב למה שהמבוגרים אומרים לך!
- החברים של הילד שלי הם...
- המילה החשובה ביותר לילד - "אסור!"
- לא הצלחתי לתת לילד שלי...
- ילדים קטנים - צרות קטנות. ילדים גדולים...
- הדבר הגדול שלמדתי מהילד שלי...
- מה פתאום הוא התחצף ל...
- בזמן הארוחה המשפחתית...
- טלוויזיה רק...
- מחשב לפני או אחרי ה....
- תעמוד על המילה שלך ואל תוותר...
- רק פעם אחת מספיקה כדי...
- "הורה טוב הוא הורה שטוב לו"?

מהלך התרגיל

הסדנה הזאת נותנת הזדמנות למנחה ולחברי הקבוצה לפתוח נושאים רבים לדיון, לתת לגיטימציה לתפיסות הוריות שונות, לקודים תרבותיים ולסגנונות הורות שונים.

- א. חברי הקבוצה "ידו" את הכרטיסיות בזה אחר זה.
- ב. מי שלקח כרטיסייה יקרא בקול את הכתוב וייתחם לאמירה בהתאם לניסיון ההורי שלו, לערכיו המשפחתיים ולתפיסת עולמו.

לסיכום התרגיל כדאי לשאול את המשתתפים מה לדעתם היה דומיננטי בהתייחסויות של המשתתפים: תפיסות הוריות ייחודיות של עולים או סוגיות אוניברסאליות של הורות?

דוגמאות להתייחסויות של הורים עולים לאמירות בכרטיסיות שדגו:

הדבר הטוב ביותר שנתתי לילד שלי

הוא העלייה, אפילו שעכשיו קשה לו מאוד.

אני חושב, שמגיע לילד שיאהבו אותו בתנאי

שיבין שהמילה "לא" משמעותה אהבה, ושיפנים שחילוקי דעות מעשירים את היחסים...

הרביצו לך?! תחזיר!

כדי שלא תפגין חולשה.

אל תחזיר, אלימות גוררת אלימות. ספר לנו ונעזור לך.

תתרחק ממנו.

תקשיב למה שהמבוגרים אומרים לך!

יש להם יותר ניסיון.

תשמע ותחליט בעצמך.

ילדים קטנים - צרות קטנות. ילדים גדולים...

אל תשאלו אותי. יש לי ילדים בגיל ההתבגרות...

כשהיה תינוק ובכה רציתי שיתחיל לדבר, עכשיו אני רוצה שישתוק...

החוגים האלו

הם רק בזבוז כסף.

טובים לו כדי להרחיב את מסגרת היחסים.

טובים לפיתוח מיומנויות.

בזמן הארוחה המשפחתית

אין טלוויזיה.

אנו מדברים על היום שהיה לנו.

כולנו ביחד צופים בתכנית טלוויזיה שאנו אוהבים.

בדרך כלל מסיימים בריב.

לא עונים לטלפונים.

לא עוזבים את השולחן עד שכולם גמרו לאכול.

מחשב לפני או אחרי

השיעורים.

השינה.

אין לפני או אחרי, כשהוא רוצה.

תעמוד על המילה שלך ואל תוותר

קל להגיד, קשה ליישם.

משלמים על זה מחיר.
רצוי לחשוב פעמיים לפני ההחלטה.
"הורה טוב הוא הורה שטוב לו"
לפעמים הייתי רוצה קצת אחרת.

אני מסכים.
לפעמים אני מרגיש שמה שטוב לי לא טוב לילד שלי.
אני משלים עם זה, כי זה מה שאני יכול.

אחד הנושאים החמים ביותר בסדנאות עם הורים-עולים - הוא תחום הסמכות ההורית. "על פי רוב הדיונים עוסקים בהורה הנמצא בסביבתו הטבעית וחווה את משבר הסמכות ההורית כחלק מהשינויים התרבותיים, הערכיים והחינוכיים שעוברים על החברה שבה הוא חיי". – כך כותב במאמרו "משבר הסמכות ההורית אצל עולי אתיופיה ודרכים לתיקונו", דוד מהרט - ראש מרכז ההיגוי לעולי אתיופיה במערכת החינוך. "אולם כאשר אנו מתבוננים בשבר של הסמכות ההורית בקרב עולים-המהגרים, המצב חמור בהרבה, וההבדלים בנם לבין ההורים הוותיקים או ילידי הארץ גדולים. איבוד הסמכות אצל העולים שונה, משום שמעצם היותם מהגרים הם עוברים תהליכי קליטה בחברה ובסביבה חדשה השונה לגמרי מזו שגדלו התחנכו וצמחו בהן. לכן השינויים אצלם הם חדשים, פתאומיים. הם מתרחשים ללא הכנה נפשית, חברתית, תרבותית וחינוכית. יתר על כן, החברה הקולטת מביטה לא אחת בביקורתיות או אפילו בלעג על אופי הסמכות שהם הפעילו בארץ המוצא." (מהרט, 2006).

כך או אחרת, כל משתתף בסדנאות מביא למפגש את הקול האישי ההורי שלו. לפעמים – זה קול ?, אוהב, דואג, לפעמים- נסער, כועס, חסר אונים. בכל מקרה, בעבודה עם הורים חשוב לנו להשמיע גם את קולו של הילד. מצד אחד – את הקול של הילד הפנימי שלהם. מצד אחר – את הקול האוטנטי של הילד העולה, הנמצא במעבר משם לפה. הרבי מלובאביץ' כתב פעם: " הסוד הגדול של הילדות אינו שלילדינו יש מה ללמוד מאתנו, אלא שלנו יש הרבה מה ללמוד מהם."

ההורים בעיני הילדים

- אבא שלי מודאג רק מהפרנסה
- ההורים שלי מוכנים לעבוד בכל עבודה.
- אבא שלי מהנדס, והוא רק רוצה לעבוד כמהנדס.
- אימא שלי אף פעם לא עבדה, ופה היא הראשונה שיצאה לחפש עבודה.
- ההורים שלי חושבים שבלי שפה אי אפשר להתקדם.
- מאוד מרגש אותי לראות את אבא שלי לומד באולפן ועושה שיעורי בית כמוני.
- ההורים שלי כל כך מודאגים מעצמם, עד ששכחו אותי.
- הם לא מבינים שגם לי קשה.
- אבא שלי/אימא שלי לא יכול/ה... עם השפה... עם העבודה... ללכת לרופא לבד, זקוק/ה לתרגום... עם בית הספר... לא מביין/נה את התכנים, את נוהלי בית הספר... לעזור לי... נמאס ל/ה שהמחנכת לא מבינה אות/ה... לא יכול/ה עם עצמו/ה...

- שם הם יכלו להתמודד עם כל מצב, כאן קשה להם מאוד.
 - לא ברור להם מה מותר ומה אסור? מה קרה להם? שם הכול היה להם ברור.
 - שם עזרו לי בשיעורי בית, כאן הם לא מבינים מילה.
 - אימא שלי מורה למתמטיקה. שם היא הסבירה לי, וכאן היא לא יכולה, כי מלמדים בצורה אחרת.
 - הם רק חושבים על הלימודים שלי, ואני קודם כול רוצה חברים.
 - הם מתלוננים על כל דבר.
 - הם מבולבלים.
 - הם חסרי אונים, ואני צריך אותם חזקים.
 - אני מרגיש לבד.
 - הם עובדים קשה מאוד.
 - הם הרבה שעות מחוץ לבית.
 - הם מאוד מתאמצים ללכת קדימה.
 - קשה להם, כמוני, אבל הם מלווים אותי לכל מקום.
 - הם אסירי תודה על כל עזרה שהם מקבלים.
- איך אתה מרגיש בארץ?**
- אני מרגיש כמו צמח שעקרו אותו ופה קשה לו להשתרש...
 - אני דניאל, בו 16, מארגנטינה. היום, אחרי שנתיים, יש לי חברה וגם חברים, ואני לומד בתיכון עיוני. אימא שלי מורה לאמנות. היא עדיין לא מצאה עבודה בתחום, כי היא לא שולטת בשפה.
 - אני מרגישה טוב מאוד. באוקראינה גרנו עם אימא בחדר קטן, בגיל 13 עבדתי כדי לעזור לה. כאן אנו גרות בדירה, יש לי חדר, יש לנו כסף. קצת מעציב אותי לראות אותה עובדת בניקיון, היא כל כך רזה ושברירית... אני לא מתביישת בגללה, אלא שרציתי משהו אחר בשבילה. היום התחילה ללמוד מניקור, ואני גאה בה.
 - אני חייבת ללמוד כי אני רוצה בשבילי משהו אחר לחיים. יש לי מורה פרטית במתמטיקה פעמיים בשבוע. אימא רוצה שאני אלמד בהקבצה א' (עכשיו אני ב-ב'), אבל אני לא אוהבת מתמטיקה...
 - אני מאוד מתגעגעת לסבתא אנה ולאח שלי, שנשארו שם, באוקראינה. קודם מאוד התגעגעתי לחברות שלי, היום, אחרי שנה וחצי, יש לי חברות טובות שעוזרות לי בלימודים.
 - קוראים לי טומי, אני בן 13. עוד מעט יש לי בר-מצווה. עליתי לארץ עם הוריי ושני אחים, אסול, בת 11, ואנדי, בן שש.
 - בהתחלה היה לי מאוד קשה להבין איפה אני. הכול היה חדש:
 - שם גרתי בוויולה ופה בדירה.
 - שם היו לנו שני כלבים ופה אין סיכוי.

- שם הייתי ראש קבוצת כדורגל, ופה אני בקושי נכנס למגרש לשחק, כי המאמן עדיין לא מספיק מכיר אותי.
- שם למדתי בבית ספר דו-לשוני, ספרדית-עברית, ופה לומדים הכול בעברית.

לסיכום

השיח הרב-תרבותי מתרחש כשאין צורך לשכנע או להצדיק התנהגות; כאשר כל אחד מכיר בזולת, ולא רק מכיר את הזולת; כשהכרה זו היא אמיתית וכנה; כשמבינים שהנכון בעיניי לא חייב להיות הנכון בעיני הזולת.

הפנמת תהליך הקליטה מתרחש כ"אפקט הדומינו", הוא מתחיל עם העולה המשתתף בסדנאות, ממשיך בבית, עם בן/בת הזוג ועם הילדים, ולאט לאט מתפשט למסגרות אחרות. מתן לגיטימציה לתהליך האישי וההבנה ש"אפשר גם אחרת" מעודדים את השיח הרב תרבותי. המפגש הרב-תרבותי מאפשר סלילת דרך חדשה שבה גם הקולט וגם הנקלט תורמים לבניית חברה סובלנית.

הודות לעבודה הקבוצתית מתקיים השיח הרב-תרבותי הלכה למעשה. ההליכה ביחד "על הגשר" מסירה מחסומים, סטריאוטיפים וסטיגמות.

תהליך המעבר התרבותי לא מתחיל עם הנחיתה בארץ, הוא מתחיל כבר בהחלטת המשפחה לעלות ובהכנות בתקופת טרום-עלייה. ככל שהמודעות לחשיבות התקופה הזו תגבר, וככל שההכנות יהיו רלוונטיות יותר, כך תהיה הקליטה רכה יותר, וכתוצאה מכך ההשתלבות בחברה הקולטת תהיה מוצלחת יותר

קליטה טובה יכולה ליצור חברה מבינה, חברה סובלנית ובוגרת, שתכיל תחת כנפיה את כל צבעי הקשת המרכיבים את החברה החדשה המרתקת שלנו.

נסיים בציטוט מדבריה של גב' רינה כהן:

"הורות היא המנגנון הוותיק ביותר, שאין לו תחליף, להתפתחות האנושית ולהמשכיות האנושית. ככזה היא מוגדרת כתפקיד תלוי זמן ומקום ולכן מאופיינת ברב תרבותיות.

העברה תרבותית, הנחלת ערכים, אורחות חיים ואמונות נעשית באמצעות תהליכי מנהיגות ולענייננו כאן – מנהיגות הורית. נשאלת השאלה מה קורה להורים, להורות ולמנהיגות הורית בסביבה הרב תרבותית בחברה הישראלית?

כדי לענות על שאלה זו נבחר מהי לדעתנו מנהיגות בכלל ומנהיגות הורית בפרט ונבדוק מהו מצבה בעברה הישראלית המוגדרת כרב תרבותית.

מנהיגות – תופעה פסיכולוגית של השפעה.

מה דרוש כדי להשפיע? כדי להפעיל מנהיגות?

שימוש בשפה העברית מבהיר זאת במדויק. כדי להשפיע יש צורך בשפע ובשיפוע. שפע הוא החומר-האנרגיה המשפיעים. השיפוע הוא הדרך-האסטרטגיה בה השפע עובר ממקום למקום, מאדם לאדם כדי ליצור השפעה..." (כהן, 2011).

מקורות

- ולדמן מנחם, (1991). מאתיופיה לירושלים, יהודי אתיופיה בעת החדשה, משרד החינוך והתרבות.
- ולר רבקה. (עורכת), (1992). בין שני עולמות, קובץ מאמרים להעשרת מנחי הורים בנושא קליטת הורים מברית המועצות, משרד החינוך והתרבות, אגף לחינוך מבוגרים, ירושלים
- ולר רבקה, כהן רינה (עורכות). (1997). משפחה ודעת, מבט עכשווי על המשפחה, משרד החינוך, התרבות ובספורט, האגף לחינוך מבוגרים
- טננבאום מיכל, (2002), "ייחסי משפחה ושימור שפת אם בקרב ילדי מהגרים", *הד האולפן החדש*. משרד החינוך.
- כהן רינה וד"ר ספקטור גרסיאלה. (2003). גישור תרבותי – העצמת הורים מאתיופיה במפגש תרבותי- סיפורו של פרויקט הנחיית-לימודי תש"ן-תשנ"ט 1999-1998
- כהן רינה. (1992). הורות – משימות ואתגרים בהנחיית הורים. משרד החינוך.
- כהן רינה. (2006). הורות רב תרבותית. משרד החינוך.
- כהן רינה (2011). "הורים והנחיית הורים: מנהיגות ולמידה לאורך החיים. – בפסיכו-אקטואליה", *רבעון ההסתדרות הפסיכולוגים בישראל*. ינואר 2011, עמ' 33-38
- כהן רינה. (1999) *הנחיית הורים ככלי לפיתוח זהות הורית יהודית*. משרד החינוך, ירושלים.
- כהן רינה. (2009). "העצמת הורים – דרך המלך למניעת סיכון לילדים ובני נוער". *עט השדה*, כתב-העת של מרכז ידע אשלים. – גיליון 2.
- כהן שרה. (2006). "מקומה של המשפחה בתהליכי הקליטה וההסתגלות של נוער עולה לחברה הישראלית". בתוך "גדיש" שנתון לחינוך מבוגרים. משרד החינוך, מינהל כא"ב תיאום ובקרה האגף לחינוך מבוגרים. - ירושלים.
- ליבמן מ. (1990). *תרפיה באמנות לקבוצות. משחקים, תיאוריה, תרגילי הפעלה*. - אח.
- לשם אליעזר. (2009). "השתלבות עולי ברית המועצות לשעבר", 1990-2005 *מחקר תשתית רב תחומי*. ג'וינט ישראל, ירושלים.
- מהרט דויד. (2006) "משבר הסמכות ההורית אצל עולי אתיופיה ודרכים לתיקונו". – בתוך "גדיש" – שנתון לחינוך מבוגרים. משרד החינוך, מינהל כא"ב תיאום ובקרה האגף לחינוך מבוגרים. - ירושלים.
- מירסקי יוליה (2005). *ישראלים - סיפורי הגירה*.

מסכת אבות א' י"ג. – מצוטט ע"פ מאגר ספרי הקודש: <http://kodesh.snunit.k12.il/b/h/h49.htm>
ספקטור-ביתן גרסיאלה, (1993) "להיות זר: שפה וזהות לאומית בקרב עולים ארגנטינאים לישראל". חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים. מדריך: פרופסור ר. קופר.

ספקטור-ביתן גרסיאלה. (1997) "בעיות ברכישת השפה העברית בקרב יהודי אתיופיה. ניתוח הרקע הסוציו-אקונומי" בתוך: *הד האולפן*: 66 : 1997.

ספקטור-ביתן גרסיאלה. (1993). "מבטא וזהות לאומית בקרב עולי ארגנטינאים לישראל". *עבודת גמר ללימודי המוסמך*. מדריך: פרופסור ר. קופר. בית הספר לחינוך-האוניברסיטה העברית בירושלים.

ספקטור-ביתן גרסיאלה. (2007). "על הגשר". בתוך: *משפחה ודעת. המעשה בהנחיית הורים. דגמים שיטות מענים*, כרך ג'. עורכות: רינה כהן, דליה הופשטר. – משרד החינוך.

[עט השדה. עבודה בחברה רב תרבותית, גיליון 3, יולי 2009.](#)

קיפניס מיכאל. (2004). *בימה יצירתית*. - מצדה

קנבסקי מאיה (2006) *נהיה בקשר*, הוצאה לאור בית נלי.

שטרקשל, רוני, שמעון, זהבה, בר גיא, אלה, (2008). "גשר לקשר" - התבגרות, זוגיות ומיניות בתהליכי המעבר והמפגש הבין-תרבותי של עולי אתיופיה וברית המועצות לשעבר בישראל.

1. Burns, R. B. (1982). *Self-Concept Development and Education*. Holt, Rinehart & Winston. – London, 1982.)_
2. Goldberg, F. and Rozen, I. (1988). *Latin Americans in Israel*. Anthology of an Aliyah. Buenos Aires: Contexto. (In Spanish).
3. Oberg, K.(1960). "Culture Shock: Adjustment to a new cultural environment", *Practical Anthropology*.
4. Spector-Bitan, G. (1977). "Ser extranjero: idioma e identidad nacional entre los inmigrantes latinoamericanos a Israel" Tesis doctoral para la obtención del Doctorado en Filosofía. Universidad Hebrea de Jerusalem. La tesis fue escrita bajo la supervisión del profesor Robert L. Cooper.

ביבליוגרפיה ברוסית

1. Грушевицкая Т., Попков В., Садохин А., (2002). Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов (Под ред. А. Садохина.). -М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2002
2. Кипнис М. (2002) Драматерапия. Театр как инструмент решения конфликтов и способ самовыражения. - М.: Ось-89, 2002.
3. Кипнис М. (2004) Тренинг коммуникации, серия «Действенный тренинг».- М.: Ось-89, 2004 г.
4. Кипнис М. (2004) Тренинг семейных отношений, серия «Действенный тренинг». - М.: Ось-89, 2004.
5. Кочетков В., (2004). Психология в международных отношениях. - Ломоносовские чтения 2004 г. Сборник статей преподавателей "Россия и социальные изменения в современном мире". Том №2. – М."МАКСпресс". -2004